

Boekzaal der geleerde wereld

Jenny Reynaerts, m.m.v. Mattie Boom, Wessel Krul e.a., *Der weite Blick. Landschaften der Haager Schule aus dem Rijksmuseum Amsterdam*. München: Bayerischen Staatsgemäldesammlungen / Ostfildern: Hatje Cantz, 2008. 196 p.; ill.; ISBN 978-3-7757-2270-4. Prijs: €45,00.

Nu het Rijksmuseum wegens verbouwing grotendeels gesloten is – en dat nog wel enige tijd zal blijven – laat het regelmatig delen van de collectie elders zien. Zo was van 23 oktober 2008 tot 19 januari 2009 de tentoonstelling ‘Der weite Blick – Landschaften der Haager Schule aus dem Rijksmuseum’ te zien in de Neue Pinakothek in München, de stad waar de Haagse School in de jaren ’80 van de negentiende eeuw voor het eerst internationaal succes boekte. Een zeer toepasselijke plaats dus, ook al omdat de Bayerische Staatsgemäldesammlungen, waarvan de Neue Pinakothek deel uitmaakt, een van de eerste instellingen buiten ons eigen land was, die werk uit de Haagse School aankocht.

Deze tentoonstelling en het begeleidende boek geven een mooi, representatief overzicht van de Haagse School, want de collectie van het Rijksmuseum is een van de beste op dit gebied en voor deze presentatie zijn van alle vertegenwoordigde schilders louter topstukken gekozen. Een leuke aanvulling vormen de schilderijen uit het bezit van de Neue Pinakothek zelf, die voor het grootste deel zelden te zien zijn.

Wat tentoonstelling en boek verder interessant maakt is dat er een sectie fotografie aan is toegevoegd. Daardoor is – eigenlijk voor het eerst zo duidelijk – te zien hoe eenzijdig het beeld van Nederland in de schilderkunst uit het desbetreffende tijdperk is. Sporen van modernisering, industrie, stoommachines, treinen, bouwactiviteiten e.d., zijn door de Haagse Scholers stelselmatig buiten beeld gehouden; zij keken voornamelijk naar plekken waar alles nog zoveel mogelijk bij het oude was gebleven. In hun schilderijen en aquarellen lijkt Nederland vrijwel geheel uit natuur te bestaan, waarin het vlakke polderlandschap van westelijk Nederland de boventoon voert en waarin de mens, als hij al aanwezig is, een ondergeschikte rol speelt. In de fotografie was daarentegen veel meer oog voor nieuwe ontwikkelingen. Hier is te zien dat Nederland in die jaren volop aan het moderniseren was, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de opnames van de bouw van de brug over de Moerdijk, destijds een waar technisch hoogstandje. Zo vult de fotografie de schilderkunst op een verrassende manier aan en vormt tegelijk een interessant contrast ermee. In enkele zeer leesbare hoofdstukken wordt nader op de achtergronden hiervan ingegaan en geanalyseerd waarop de zo verschillende uitgangspunten van schilders en fotografen gebaseerd waren.

Het zou zeker leuk zijn als deze tentoonstelling nog een keer in eigen land getoond zou kunnen worden, want voordat het Rijksmuseum weer open gaat zijn we jaren verder, en een Nederlandse vertaling van het boek zal veel liefhebbers van negentiende-eeuwse schilderkunst een groot plezier doen.

Jan Jaap Heij

Jan de Hond, *Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur, ca. 1800-1920*. Leiden: Primavera pers, 2008. 424 p.; ill.; ISBN 978-90-5997-057-1. Prijs: €37,50.

Zoals bekend baseerde Edward Said zijn roemruchte *Orientalism* (1978) grotendeels op Franse en Engelse bronnen. Dat was deels bepaald door Suids talenkennis, deels ook door het historische gegeven dat Frankrijk en Groot-Brittannië in de negentiende eeuw de belangrijkste koloniale mogendheden van Europa waren. Maar dat betekende dat er een leemte was (die Said door zijn critici waar is aangerekend) ten aanzien van, bijvoorbeeld, het Duitse Oriëntalisme, dat toch intellectueel en artistiek een belangrijke partij meebles in Europa zonder dat dat land er in de Oriënt een koloniale politiek op nahield. Ook het Russische oriëntalisme (dat vooral op de

Kaukasus gefocust was) bleef buiten beeld. En ten aanzien van Nederland is er nu het goed onderbouwde en prettige geschreven boek van Jan de Hond.

De Hond plaatst zijn boek, hoe kan het ook anders, in de traditie van Said. Wel zet hij in een heldere inleiding uiteen wat de tekortkomingen van *Orientalism* waren, op welke punten sindsdien door Suids critici is afgedongen op diens meedogenloze ideologiekritische invalshoek, en in welke punten De Hond de zaken anders wil aanpakken dan Said. Dat komt er eigenlijk op neer dat hij Said verwijt, zijn hele bronnenmateriaal ondergeschikt te hebben gemaakt aan een eenvormige agenda van antikoloniale discoursanalyse. Zonder deze bespreking te willen laten verzanden in theoretisch gekibbel, wil ik daar wel een kleine kanttekening bij plaatsen: Men kan van een boek uit 1978, dat voor de eerste keer de verwevenheid van exotiserende kunst, filologische wetenschap en koloniale politiek aan de orde stelde, en dat in niet geringe mate geschreven was vanuit de bitterheid van een Palestijnse balling, bezwaarlijk de maatstaven aanleggen van West-Europese academische bezadigdheid. De roep om nuance en terughoudendheid komt maar al te vaak van mensen die, als het aan hen had gelegen, het hele onderwerp liever hadden laten rusten en in hun gezapig postzegel-verzamelen en wijnproeven onverstoord waren gebleven. Suids boek was, en blijft, lastig en weerbarstig; maar het was bovenal *nodig*. Het was een explosie (De Hond spreekt terecht van een 'kanonsalvo') die met veel stof en puin, en weinig genuanceerdheid, nieuwe verten heeft geopend. Toen *Orientalism* verscheen was de literatuurwetenschap (voorzover ze niet gevangen zat in marxistische of freudiaanse invuloefeningen) sterk tekstanalytisch en anti-historistisch, was de geschiedwetenschap factualistisch en a-cultureel, en vierde het Eurocentrisme ongebreideld hoogtij. Dat cultuur een actieve rol speelt in ideologische en dus politieke processen; dat in de cultuur velden als literatuur, schilderkunst en academische filologie samenhangen; dat cultuur een ontmoetings- en confrontatiezone was tussen verschillende samenlevingen, dat in literaire teksten mentaliteiten en beeldvorming worden gearceerd en verduurzaamd: dat alles is door *Orientalism* opnieuw aan de orde gesteld. Zonder Said was de hele benadering van Jan de Hond in de meest letterlijke zin van dat woord ondenkbaar geweest.

Dat blijkt al uit De Hond's geografische afbakening van het begrip 'Oriëntalisme'. Hij laat daaronder precies die regio vallen die Said zelf had gekozen: het Nabije en Midden-Oosten. De Hond betreft daar ook Perzië bij, maar daarachter houdt het op: Indië valt buiten zijn bestek, en Indonesië al helemaal. Daar kom ik aan het eind van deze recensie nog even op terug.

De Hond geeft een rijke typologie en een uitstekend gedocumenteerd en geïllustreerd historisch overzicht van de beeldvorming die in Nederland vorm heeft gekregen ten aanzien van dat gebied. Daarbij wordt eigenlijk een sleepnet door de hele Nederlandse literatuur- en kunstgeschiedenis getrokken. Van navertellingen van Duizend-en-één-Nacht tot zwoele haremschilderijen (en illustraties bij die Duizend-en-één-Nacht); van Omar Khayyam tot knapenprostitutie: het passeert allemaal de revue, met een waardevolle en aansprekende presentatie van visueel materiaal in de talrijke illustraties.

Het materiaal wordt in een drietal categorieën gegroepeerd. De categorie van het Oosten als een zwoel-sensueel fantasme-gebied zal de lezer daarbij het meest vertrouwd voorkomen. Ook de Oriënt als projectiescherm van romantische escapisme, en dan vooral ook een escapisme uit de ratio – een oord van fantasie, sprookjes en mystiek – past in het algemeen-Europese patroon. Meer specifiek Nederlands lijkt de categorie waarmee De Hond's overzicht open: de Oriënt als Bijbels land. In het streng Christelijke Nederland was dát kennelijk de voornaamste connotatie van de Levant: het gebied waar de aartsvaders en de apostelen actief waren geweest. De grote verdienste van De Hond's studie, en de meest originele bijdrage aan de literatuur op dit gebied, is dan ook de aandacht die geschonken wordt aan die typisch Nederlandse kijk. De Hond besefte weliswaar dat er voor de Bijbelse historieschilderkunst Franse voorbeelden te vinden waren (Vernet, Descamps), maar de Nederlandse preoccupatie bij de diverse gezindten, culminerend in de opmerkelijke en hier goed gepresenteerde Heilig Land Stichting, zijn toch wel van bijzondere aard.

Uitgerekend in deze Bijbelse identificatie gaat het Nederlandse Oriëntalisme geheel en al voorbij aan de hegemoniale ideologieën die in andere registers van beeldvorming (sprookjes, harems) zo'n belangrijke rol spelen. Nederland had immers geen koloniale belangen in het Nabije

en Midden-Oosten. Omgekeerd betekent dat, dat de andere vormen van exotisme die De Hond overschouwt, niet zozeer een weerslag zijn van een 'eigen', Nederlandse confrontatie met de cultuursfeer in kwestie, maar imitaties van wat als mode uit Franse en Engelse voorbeelden werd overgenomen: een Oriëntalisme uit de tweede hand. Boutens haalt zijn Omar Khayyam van FitzGerald; Van Dongen haalt zijn harem-odaliskes bij Géricault. Nederland neemt, met andere woorden, deel aan een Europa-brede uitwaaiering van Frans en Engels Oriëntalisme – hetgeen de geest van Said toch enig genoeg moet doen: kennelijk was zijn preoccupatie met Frans en Engels materiaal zo beperkt nog niet.

Maar anderzijds plaatst dit gegeven van een Oriëntalisme-uit-de-tweede-hand belangrijke vraagtekens bij de 'situering' of de contextuele verankering van interculturele beeldvorming die voor Said zo belangrijk was. De Hond zelf legt er ook de nadruk op dat de subjectiviteit van de beschouwer even zo bepalend is bij beeldvorming als het onderwerp dat men wil representeren; maar we moeten op basis van de bevindingen in dit boek vaststellen dat die beschouwer zijn eigen subjectiviteit vaak van een ander heeft overgenomen. Hier openen zich interessante onderzoeksperspectieven voor de toekomst. Oriëntalisme kan misschien tot op grote hoogte als een vrij-zwevende vorm van exotisme worden gezien, zoals de modes van Chinoiserie en Japonaiserie, met een eigen verspreidingsdynamiek in het internationale culturele bedrijf.

Dit boek behoort tot die bij uitstek verdienstelijke studies die een thema aan de orde stellen en meteen ook vrijwel uitputtend behandelen. Onze interesse wordt gewekt en bevredigd tegelijkertijd. Toch wil ik enkele lacunes – of: perspectieven voor toekomstig onderzoek – aanstippen. De populaire cultuur blijft relatief onderbelicht – met name die populaire cultuur en lectuur waarin Nederland meedreef met de Europese stroom. Vertaling van de Levantijnse avonturenromans van Karl May, of van Franse jongensboeken van Paul d'Ivoi, of van Britse reisbeschrijvingen (zoals Kinglake's *Eothen*) waren toch niet onbelangrijk in Nederland.

Voorts is de wetenschappelijke preoccupatie met de Oriënt onderbelicht gebleven, behoudens de Bijbelse theologie. De Hond noemt de namen van vooraanstaande wetenschappelijke oriëntalistena zoals Dozy en Snouck Hurgronje, maar gaat nergens echt op hun werk, academische positie en politieke invloed in.

Dat laatste hangt samen met De Hond's bewuste keuze om de Oost-Indische dimensie van het Oriëntaals exotisme in Nederland niet bij zijn beschouwingen te betrekken. Die keus is respectabel – het zou immers een onwerkbaar overdaad aan extra-materiaal hebben toegevoegd aan de reeds zeer rijke inventaris die dit boek bevat, materiaal bovendien uit een veelvoud aan niet-Arabische cultuursferen. Niettemin veroorzaakt die keus aan de rand van zijn blikveld een blinde vlek. Immers, hoewel Nederland geen koloniale machtspolitiek ten aanzien van het Midden-Oosten had, en het Nederlands Oriëntalisme (Bijbels of Tweedehands) dus een betrekkelijke ideologische onbevangenheid heeft, was er wel degelijk sprake van een koloniale machtspolitiek in de Oost. Dáár werd exotisme vermengd met hegemonie; dáár zien we hoe de Saïdeaanse beeldvormingsregisters van bedreigende sensualiteit, mysterieus exotisme, archaïsering en escapisme samengaan met de 'wetenschappelijke' beheersing van de inlandse c.q. Islamitische cultuur (belichaamd uitgerekend door Snouck Hurgronje), en dáár ligt een interessante test case over de toepasbaarheid van Saïds Frans-Engelse model op Nederlandse koloniale beeldvorming. Dit soort zaken is in de kritische literatuur die hierover de laatste decennia is geproduceerd al goeddeels uitgewerkt, en een korte rekenschap hierover zou aan de marge van De Hond's op het Midden-Oosten gerichte analyse niet hebben misstaan.

Maar dat zijn kanttekeningen die niet substantieel afbreuk doen aan de waardering die men moet voelen voor deze rijke, doorwrochte en waardevolle bijdrage aan de cultuurgeschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederland en van het exotisme in negentiende-eeuws Europa.

Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, [2007]. 395 p.; ISBN 978-90-284-2205-6. Prijs: €29,90.

Tussen 1840 en 1880 hervond de Nederlandse burger, die zich sinds de Franse tijd grotendeels afzijdig had gehouden van het landsbestuur, zijn politieke engagement. Hij experimenteerde met de nieuwe rol die hij kreeg toebedeeld door enkele wijzigingen van de grondwet, waarin sinds 1848 bijvoorbeeld de vrijheid van vereniging en vergadering was vastgelegd. Dit zijn de uitgangspunten van het proefschrift van Maartje Janse over *De afschaffers*. Onder afschaffers verstond men in het negentiende-eeuwse Nederland gewoonlijk bestrijders van drankmisbruik, zoals de *abolitionists* in Engeland en Amerika zich tegen de slavernij keerden. Janse gebruikt de term echter veel ruimer, voor iedereen die zich op wetenschappelijke, ethische of levensbeschouwelijke gronden geroepen voelde om een specifieke maatschappelijke misstand te helpen uitbannen, en wel door middel van allerlei acties om de wetgever tot ingrijpen te bewegen. Afschaffers handelden meestal uit oprechte bezorgdheid, maar het bood hen ook de kans om hun morele superioriteit te demonstreren en de erkentelijkheid te oogsten van tijdgenoten en nageslacht. Vaak wetigden zij hun optreden met een beroep op de 'publieke opinie', die van de middenklasse wel te verstaan, die zo nodig ook nog in de gewenste richting beïnvloed werd.

Onvrede over een maatschappelijke kwestie kon een hele beweging op gang brengen met bijbehorende, al dan niet geïnstitutionaliseerde initiatieven als protestbijeenkomsten, petitie's, publicaties en verenigingen. Zulke 'single-issue bewegingen' moesten het niet zozeer hebben van een zo massaal mogelijke aanhang onder het volk – pas in de jaren 1870 zou die zich verbreden – als wel van de steun van notabelen en opinieleiders, een elite die eraan gewend was om zich uit te spreken over maatschappelijke aangelegenheden. Meestal waren dat mannen, maar ook vrouwen lieten zich niet onbetuigd, vooral als er misstanden met meelijwekkende slachtoffers te bestrijden vielen.

Janse concentreert zich op de verenigingen die de afschaffersbewegingen voortbrachten, de 'single-issue organisaties', die er vaak de ruggengraat van vormden. Na een hoofdstuk over buitenlandse voorbeelden die inspirerend zijn geweest voor Nederlandse afschaffers haalt ze een aantal van die genootschappen voor het voetlicht als representanten van bewegingen die zij karakteristiek acht voor de negentiende eeuw. Het gaat om genootschappen tegen drankmisbruik (hoofdstuk 2), de slavernij (3), het cultuurstelsel (4), het dagbladzegel (5) en, ten slotte, het schoolverzuim en de Schoolwet van 1857 (6). In het laatste geval raakte de beweging overigens ernstig verdeeld doordat diverse zusterverenigingen ook onderling de strijd aanbonden.

Afschaffersorganisaties, van de *Nederlandsche Maatschappij tot Afschaffing der Slavernij* tot het *Anti-Schoolwetverbond*, onderscheidden zich van vertrouwde hervormingsgezinde genootschappen als de Maatschappij tot Nut van het Algemeen door niet langer het heil van het mensdom of soortgelijke, veelomvattende idealen na te streven. Maar doorgaans waren ze nog wel op dezelfde manier georganiseerd, in zelfstandig bestuurde, plaatselijke gezelschappen die op den duur opgingen in overkoepelende, landelijke verbanden. Een afschaffersvereniging was een efficiënt middel om de aanhang van een beweging te mobiliseren. Ondanks een vrij hoge contributie verzamelde zo'n genootschap enkele honderden tot enkele duizenden leden, veelal 'protestantse mannen uit de (hogere) middenklassen, voornamelijk woonachtig in het westen en noorden van het land' (p. 297). In verenigingsverband zetten zij zich in voor het goede doel door de gewraakte misstand ter discussie te stellen en er voorlichting over te geven. Steeds meer fungeerde de vereniging ook als spreekbuis tussen burger en overheid. Op die manier speelde zij een belangrijke rol in de uitbreiding van het repertoire aan actievormen dat die burger ter beschikking stond om politieke verandering te bewerkstelligen, en daarmee in een verruiming van de politieke sfeer tot buiten het regeringscentrum. De afschaffersvereniging effende de weg voor de politieke partij, zoals die in zwang zou komen na 1880.

Onder het bewind van koning Willem I (1815-1840) kende Nederland feitelijk nog geen vrijheid van vereniging, aldus Janse. Ze laat zien dat de afschaffersvereniging zich sindsdien ontwikkelde van een door de overheid met argwaan bejegende organisatie tot een volledig geaccepteerd fenomeen in 1880. De constitutionele crisisjaren 1866-1868, tijdens welke de politieke tegenstellingen zich aanzienlijk verscherpten in Nederland, ziet ze ook als een omslagpunt in de ontwik-

keling van de afschaffersvereniging. Voor die tijd waren het landsbestuur en de burgermaatschappij nagenoeg volledig gescheiden werelden. Een afschaffersgenootschap ondervond toen nog de nodige weerstand van de overheid en probeerde niet te veel aanstoot te geven. Met beaardslagen over de eigen doelstellingen en de geëigende strategie zocht het zelf nog zijn koers. Maar na 1866 lijkt het zijn draai als strijdvaardige onderneming gevonden te hebben: de opstelling werd dwingender. Tegelijkertijd raakten overheid en burger steeds meer op elkaar georiënteerd en bij elkaar geïnvolveerd: de burger ging een rechtstreeks appel doen op het landsbestuur en eiste wetswijziging, terwijl het landsbestuur die pressie steeds moeilijker kon weerstaan. Zag de burger zijn hervormingsstreven aanvankelijk nog als gericht tegen de politieke besluitvorming, op den duur ging hij dit streven zien als deel uitmakend van hetzelfde proces.

Hiermee is in grote lijnen al een antwoord gegeven op Janse's centrale onderzoeksvraag: 'welke rol speelden de afschaffersverenigingen in de heruitvinding van politiek in Nederland tussen 1840 en 1880?' (p. 13). Maar haar studie reikt verder. Door een aantal afzonderlijke afschaffersgenootschappen te volgen, heeft ze ook in beeld willen brengen hoe gaandeweg de opvatting veranderde van wat politiek is (ze spreekt steeds van 'de voorstelling van politiek'). Om het denken over politiek te reconstrueren blijken afschaffersverenigingen inderdaad een zeer informatieve entourage. Ze hebben weliswaar weinig archieven nagelaten, maar wel een grote hoeveelheid gedrukt materiaal aan wetenschappelijke studies, petities en publicaties om de achterban te informeren of de openbare mening te beïnvloeden. Daarnaast is over de verenigingen veel te vinden in de periodieke pers. Janse heeft bovendien – en ook daarmee reikt ze verder – de politieke, sociale en culturele aspecten van de afschaffersverenigingen in onderlinge samenhang willen bestuderen, zoals ze meedeelt op p. 24: 'Zo worden als vanzelf verschillende tradities binnen het verenigingsonderzoek met elkaar verbonden'. Met deze tradities doelt ze op het genootschappenonderzoek dat beoefenaars van de sociale, politieke en cultuurgeschiedenis de laatste decennia hebben verricht. Haar studie, vervolgt ze even verderop, 'is een aanzet tot een meer integrale benadering van het verschijnsel vereniging en voor een overbrugging van de kloof die nu nog tussen de verschillende tradities van verenigingsonderzoek gaapt'.

Wat deze laatste claims betreft zou wat meer terughoudendheid op zijn plaats zijn. Op basis van de gepresenteerde *case studies* over verschillende afschaffersverenigingen blijken zeker algemenere uitspraken over dat genootschapstype te doen. Maar of dat ook direct zal leiden tot 'een meer integrale benadering van het verschijnsel vereniging' valt natuurlijk te bezien. En van een kloof tussen een sociaal- en een cultuurhistorische 'traditie' in het genootschappenonderzoek is al zo'n 25 jaar nauwelijks sprake meer, althans in Nederland. De sociale geschiedenis en de cultuurgeschiedenis (de literatuurgeschiedenis in het bijzonder) trokken hier bij onderzoek naar genootschappelijkheid juist zij aan zij op en werkten intensief samen. Evenmin kan er sprake zijn van een kloof tussen deze disciplines en een 'politieke traditie', aangezien er nog betrekkelijk weinig zelfstandig politiek-historisch verenigingsonderzoek is verricht, zoals Janse zelf ook onderkent (zie p. 23). Dat maakt de resultaten van haar onderzoek naar de afschaffers en hun verenigingen juist extra belangwekkend.

Ton van Kalmbout

Marije Vellekoop en Roelie Zwikker, *Vincent van Gogh Tekeningen 4. Arles, Saint-Rémy & Auvers-sur Oise*. Zwolle: Waanders, 2007. 2 Banden, samen 594 p.; ISBN 978-90-400-835-1. Prijs: €99,00.

Van het werk van Van Gogh zijn al meermalen oevrecatalogi samengesteld. De eerste, vierdelige *catalogue raisonné* van J.B. de la Faille dateert uit 1928, omvat zowel tekeningen als schilderijen en is diverse malen herdrukt en aangevuld. Uit deze oevrecatalogus is het 'F-nummer' afkomstig waarmee de werken van Van Gogh nog altijd aangeduid worden. Een ander standaardwerk, eveneens meermalen bijgewerkt en herdrukt, is dat van Jan Hulsker uit 1977, *Van Gogh en zijn weg*. Aan deze catalogus hebben de werken hun 'H-nummer' te danken. Beide nummeringen lopen niet geheel parallel, maar worden toch in vrijwel alle publicaties over Van Gogh aan-

gehouden. Hoewel de laatste drukken van De la Faille en Hulsker respectievelijk in 1992 en 1996 waren verschenen, achtte de staf van het Van Goghmuseum al in de jaren '90 de tijd rijp voor een bestandscatalogus van de eigen tekeningencollectie, waarvoor deze nogmaals uiterst minutieus en volgens de nieuwste stand van wetenschap onderzocht zouden worden. Al met al nam dit onderzoek zo'n tien jaar in beslag. De eerste drie delen van de tekeningencatalogus verschenen in 1996, 1997 en 2001. Dit vierde, tweedelige deel sluit de serie af met tekeningen gemaakt vanaf 1888 tot aan Van Goghs dood in 1890. De tekeningen die Van Gogh in zijn brieven invoegde zullen een plaats krijgen in de op handen zijnde wetenschappelijke uitgave van Van Goghs brieven, eveneens een project van het Van Goghmuseum.

Het verschil in aanpak met Baart de la Faille en Hulsker bestaat voornamelijk in nóg beter kijken, nauwkeuriger materiaaltechnisch onderzoek, intensiever gebruik van archiefmateriaal zoals oude foto's, botanische determinering van afgebeelde flora, toevoeging van meer documentatie en literatuur, en soms vergelijking met de situatie ter plaatse. De onderzoekers bezochten plaatsen in de Provence waar Van Gogh ook geweest was, zoals de nog steeds in gebruik zijnde psychiatrische inrichting Saint-Paul-de-Mausole in Saint-Rémy. Eén en ander leidde tot verschuivingen in de gangbare chronologische ordeningen, die men aan het slot van band 2 kan nagaan via een concordantietabel.

De catalogus begint met een biografische schets van de laatste levensjaren van Van Gogh waar in ontwikkelingen qua stijl en materiaal in diens tekeningen de nadruk krijgen, onder de kop 'De zoektocht naar een eigen stijl'. De titel lijkt een bevestiging van het idee van een 'breuk' tussen Van Goghs 'Hollandse' en 'Franse' werk. Een vanzelfsprekende eenheid vormt het tekenwerk uit deze periode echter niet. Er zijn tekeningen die bij schilderijen horen en op interessante wijze met het ontstaan daarvan verweven zijn; er zijn grote fijnzinnig bewerkte tekeningen, vooral van landschappen, die als zelfstandig opgevat kunstwerk overkomen; maar er zijn ook grof gekrabelde schetsen van figuren, handen, voeten, ramen, wolken, stoelen, en nogal braaf aandoende tekeningen naar model uit voorbeeldenboeken.

Een inhoudelijke tendens die veel werken verbindt is het ideaalbeeld van Van Gogh over Japan, dat hij op Zuid-Frankrijk projecteerde. In Japan zou nog een 'natuurlijke' kunst bloeien, ingebed in een relatief onbedorven cultuur. Op het Franse platteland hoopte hij een soortgelijke voedingsbodem voor de kunst aan te treffen, reden waarom hij droomde van een daar op te richten kunstenaarskolonie. De auteurs laten zien welke motieven uit van Goghs werk verband houden met Japanse prenten, sommige uit het bezit van Van Gogh zelf. Maar het meest 'Japanse' element in Van Goghs tekeningen is toch wel het gebruik van de rietpen, in deze periode zijn favoriete tekeninstrument. Vooral in zijn breed uitwaaierende landschappen wist hij door verschil in arcering of pointillering een grote verscheidenheid aan bomen en gewassen weer te geven. De catalogus legt verband tussen Van Goghs 'gestapelde' landschappen in vogelvluchtperspectief en de 'verhalende landschappen' in de Japanse prentkunst.

Daarnaast werkte van Gogh tijdens zijn ziekteperiode aan een serie 'Herinneringen aan het Noorden', waarin onderwerpen die hij eerder in Holland had geschilderd hernomen werden. Hij vroeg zelfs aan familieleden oude voortekeningen voor zijn *Aardappeleters* uit 1885 terug omdat hij een nieuwe versie wilde maken. Helaas is het daar niet van gekomen.

Een *catalogue raisonné* als deze uitgave, hoe helder geschreven en fraai uitgegeven ook, is meer geschikt om incidenteel voor onderzoek te raadplegen dan om te lezen. Het boek gaat van tekening naar tekening en een probleemstelling of verhaallijn zit er eigenlijk niet in – of het moest de 'route' zijn langs verschillende woonplaatsen die Van Gogh heeft afgelegd en die in de titel van dit boek verwerkt is. De gewoonte om Van Goghs werk in te delen naar zijn achtereenvolgende woonplaatsen gaat terug op de eerste tentoonstelling annex catalogus aan Van Gogh gewijd, in 1892, en staat kennelijk niet ter discussie. Maar dat is dan ook het enige waarin deze bestandscatalogus niet *up-to-date* is. In combinatie met de aanstaande nieuwe brievenuitgave kan het Van Gogh-onderzoek weer decennialang verder.

Van de liefde die vriendschap heet. Briefwisseling Willem Kloos – Albert Verwey, 1881-1925. Bezorgd door Rob van de Schoor en Ilona Brinkman. Nijmegen: Vantilt, 2008. 265 p.; ISBN 978-90-77593-77-5. Prijs: €19,90.

Het uitgeven van een integrale briefwisseling is doorgaans een hachelijke onderneming. In langdurige correspondenties van mensen die ook daarbuiten geregeld contact hebben zitten altijd briefjes over afspraken en het niet doorgaan daarvan, bedankjes en meer van dat soort onbenulligheden waar een ander niet veel aan heeft. Om het publiceren daarvan te rechtvaardigen moet er toch wel een context zijn waar de correspondentie haar belang aan ontleent, een duidelijke ontwikkeling, of een serie belangwekkende gebeurtenissen die er in ter sprake komen. Anders kan men beter volstaan met een publicatie waarin de krenten uit de pap worden gevist.

In deze brievenuitgave zit eigenlijk maar één zo'n 'krent': een brief, eind september of begin oktober 1888 van Willem Kloos aan Albert Verwey, die doorspekt is met liefdespoëzie en nauwelijks anders kan worden opgevat dan als een liefdesverklaring aan Verwey. De brief markeert ook meteen het einde van de vriendschappelijke betrekkingen en het begin van een jaren voortzurende, schriftelijke brouille. Uit opmerkingen van Verwey in latere brieven valt op te maken, dat beide jonge dichters elkaar in een opwelling hadden omhelsd en gekust, en vervolgens vreselijk van zichzelf en elkaar geschrokken waren. Mag het incident vanuit de huidige optiek althans weinig om het lijf hebben, dat gold allerminst voor de nasleep. De breuk Kloos-Verwey leidde tot totale ontreddering van Kloos, loyaliteitsconflicten binnen de kring van schrijvers en dichters rond *De Nieuwe Gids*, uiteindelijk het uittreden van Verwey en anderen uit de redactie van dat tijdschrift en de oprichting van *De Kroniek* in 1894 en het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* in 1896. Van de overgang van de individualistische esthetiek van de Tachtigers naar het gemeenschapsidee van de volgende generatie van Negentig, te zien in de inhoud van hun tijdschriften, vormde de verwijdering tussen Kloos en Verwey als het ware een manifestatie op persoonlijk niveau. Dit belang van de zaak wordt echter niet toegelicht in deze brieveneditie. De annotaties doen willekeurig aan en beperken zich tot detailkwesities. In het voorwoord wordt gesteld, dat de uitgave een lacune in het onderzoek naar de Beweging van Tachtig zal wegnemen. Inderdaad vult de uitgegeven correspondentie – althans, de cruciale brief – een leemte op in oudere publicaties als G.H. 's-Gravesande's *De geschiedenis van De Nieuwe Gids*, Walter Thys' *De Kroniek van P.L. Tak*, de memoires van Frans Erens (*Vervolgen jaren*) en de in boek- respectievelijk digitale vorm uitgegeven correspondenties van Verwey en Willem Witsen. Voor wie deze zaken niet paraat heeft – een literatuurlijst ontbreekt in deze uitgave – is het gissen naar de betekenis van deze briefwisseling, die op bijna niets anders dan de eigen besognes betrekking heeft.

Vóórdat de breuk plaatsvindt, is er weinig te lezen dat op dramatische ontwikkelingen wijst. Er wordt veel geschreven over wederzijdse bezoeken, reizen, lenen van boeken, oninteressante huwelijkskandidaten en – vooral – financiële beslommingen. De door Kloos onderhanden genomen vertaling van een gedicht van Shelley biedt nog de meeste stof voor literatuurhistorici. Ná de breuk wordt de correspondentie zo mogelijk nog minder te verteren. Meer dan een jaar lang ruziën de voormalige vrienden over in elkaars kamers achtergelaten bezittingen; vooral een stoel voorheen van Kloos, door Verwey opgeknapt, is de inzet van veel geschrijf. Is de boedelscheiding min of meer geregeld, dan volgt een nieuw conflict. Verwey schrijft het een en ander van zich af in een wijdlopieg gedicht, 'Hemel- en Aard-droom'; Kloos wil bij publicatie in *De Nieuwe Gids* drie cruciale regels daaruit geschrapt zien. De argumenten vóór en tegen komen neer op 'de mooie mensen die we eens waren en nu weer in dat vers zijn' (Verwey) versus 'indecent' en 'schadelijk' van Kloos. Meer dan een jaar later besluit Verwey om zijn kopij terug te trekken, maar dan is het wéér niet goed: Kloos vreesst integrale publicatie in een ander orgaan. Maar liefst negen conceptbrieven schreef Verwey om Kloos op zijn nummer te zetten. Uiteindelijk verscheen 'Hemel- en Aard-droom' pas in 1983 in druk.

Dit gedicht is, met enkele andere verzen, als bijlage aan het boek toegevoegd. Lezing van de correspondentie verheldert veel van deze voor de huidige lezer lastig te volgen poëzie. Voor het

overige geeft de briefwisseling een beeld van nogal van zichzelf vervulde jongelieden, die wat zij voor Grote Gevoelens aanzien uitzingen in hoogdravende versregels en verder, zelfs als zij vinden krap bij kas te zitten, hun vuile ondergoed nog aan de wasvrouw meegeven.

Lieske Tibbe

Marinus van Hattum e.a. (red.), *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Amstelveen: EON Pers, 2008. 320 p.; ill.; ISBN 978-90-77246-24-5. Prijs: €25,00.

Een eeuw rare kostgangers verscheen ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum. Zestien auteurs hebben ieder een aspect van de fanclub van de invloedrijke negentiende-eeuwse dichter, advocaat, geschiedkundige, denker en taalkundige Willem Bilderdijk in beeld gebracht. Voorzitter Joris van Eijnatten wijst er in zijn 'Ten geleide' op dat het natuurlijk niet alleen maar rare kostgangers waren, 'de vele vrienden van Willem Bilderdijk die zich een eeuw lang hebben ingezet voor de vereniging die zijn naam draagt.' Behalve aandacht voor het 'verenigingsleven' (de bestuursleden, de huisvesting, de leden) is ook de Bilderdijk-studie zelf ruim vertegenwoordigd. Zo geeft Ellen Krol onder de titel 'Hoe worden de muzen gediend?' aan de hand van *Het Bilderdijk-Museum* een overzicht van waar de belangstelling van onderzoekers de afgelopen 25 jaar zoal naar uitging en laat Piet Gerbrandy in 'Orde en evenredigheid of afgrijselijke passages?' een eeuw receptie van Bilderdijks poëzie de revue passereren. Taalkundigen over en tegenover Bilderdijk is het onderwerp van de bijdrage van Jan Noordgraaf en Ton van Kalmthout schrijft over de decanonisering van de dichter Willem Bilderdijk in de decennia voor de Tweede Wereldoorlog.

Het boek is rijk geïllustreerd en gelardeerd met allerlei uitspraken, gedichten en gedachten van derden over Bilderdijk. Hendrik de Vries oordeelde in 1956: 'Bilderdijk verwarmt zelden; hij verhit: zijn clair-obscuur is een met walm vertroebelde gloed.'

Berry Dongelmans

Louis van Tilborg, *Van Gogh en de zonnebloemen*. Amsterdam: Van Gogh Museum, 2008. (Van Gogh in focus 5). 83 p.; ISBN 978-90-79-310-03-6. Prijs: €15,00.

De serie *Van Gogh in focus*, waarvan dit boekje het vijfde deel is, behandelt afzonderlijke aspecten van leven en werk van Van Gogh vanuit verschillende invalshoeken. Deze kleine monografie is gewijd aan het thema van de zonnebloemen in het werk van Van Gogh, die bijna diens handelsmerk zijn geworden. Aan de orde komen de populariteit van de bloem in de beeldende kunst van de late negentiende eeuw, de ontwikkeling van het thema bij Van Gogh en de verwerking van Van Goghs zonnebloemmotief in latere kunst. Een deel van deze studie is geënt op de catalogus *Van Gogh en Gauguin. Het atelier van het Zuiden* van het Van Goghmuseum (2002), waarin de in 1888 geschilderde serie van bloeiende zonnebloemen een belangrijke plaats inneemt. Hier introduceert de auteur een nieuwe interpretatie van het zonnebloemmotief bij Van Gogh.

Lieske Tibbe